

POLSKI INSTYTUT STUDIÓW NAD SZTUKĄ ŚWIATA
STUDIA I MONOGRAFIE, TOM 24

Sztuka naskalna – polskie doświadczenia badawcze

Pod redakcją Andrzeja Rozwadowskiego

Radosław Palonka

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Dawny świat Indian Pueblo. Sztuka naskalna kanionów regionu Mesa Verde w Kolorado, USA

Region Mesa Verde położony na Południowym Zachodzie Ameryki Północnej to miejsce, które było świadkiem rozkwitu i upadku wielu kultur indiańskich i późniejszego osadnictwa białych przybyszów. Najbardziej wyraźne ślady indiańskiej przeszłości, przejawiające się w postaci doskonale zachowanej do dzisiaj architektury kamiennej, ceramiki, a także sztuki naskalnej, zostawiła kultura Pueblo. Od 2011 roku badania jednego z zespołów osadniczych kultury Pueblo w regionie Mesa Verde w Kolorado realizowane są w ramach polskiego projektu badawczego, Projektu Archeologicznego Sand Canyon-Castle Rock.

Badania projektu mają na celu rekonstrukcję struktury osadniczej oraz zmian społeczno-kulturowych w społecznościach indiańskich Pueblo i ich migracji z regionu Mesa Verde w XIII wieku n.e., a także dokumentację i interpretację licznych przedstawień sztuki naskalnej. Projekt prowadzony jest w kilku kanionach, które położone są w parku Canyons of the Ancients National Monument (CANM). W kanionach tych znajduje się czterdzieści małych i jedna duża osada, Castle

Rock Pueblo. Wszystkie one są datowane na XIII wiek n.e. i najprawdopodobniej tworzyły wówczas zespół sprzymierzonych z sobą osad. Było to jedno z ponad sześćdziesięciu funkcjonujących w tym okresie skupisk osadniczych kultury Pueblo na pograniczu dzisiejszych stanów Kolorado i Utah.

W niniejszym artykule przedstawiona jest wstępna klasyfikacja i opracowanie odkrytej i dokumentowanej przez polski projekt sztuki naskalnej oraz murali na ścianach budynków, zarówno z zespołu osadniczego Castle Rock Pueblo, jak i ze stanowisk położonych w Kanionie Sandstone (od 2013 roku prace projektu zostały poszerzone o badanie stanowisk ze sztuką naskalną w tym kanionie, położonym kilkanaście kilometrów od głównego obszaru badań). Dokumentowane petroglify i malowidła przedstawiają zarówno symbole geometryczne, postacie antropomorficzne (być może szamanów), jak i sceny polowań na bizona i jelenie oraz walki pieszych i konnych wojowników. Poszczególne panele zawierają przedstawienia datowane na różne okresy i były wytworzone przez przedstawicieli różnych kultur i plemion indiańskich. Jest to swoista kronika regionu Mesa Verde, której właściwe odczytanie dopiero się zaczyna.

Kultura Pueblo w regionie Mesa Verde i na Południowym Zachodzie USA

Początki kultury Pueblo z Południowego Zachodu Ameryki Północnej datuje się na około 1000 lat p.n.e. (Cordell 1997; Lipe et al. 1999; Plog 1997). Indianie Pueblo, przechodząc różnorakie przeobrażenia i zmiany oraz wchodząc w interakcje z innymi społecznościami indiańskimi z regionu Południowego Zachodu, a w okresie historycznym ponadto z Europejczykami i później Amerykanami, zdołali przetrwać na tym samym terytorium i zachować do dzisiaj wiele z dawnych tradycji i spuścizny przodków¹.

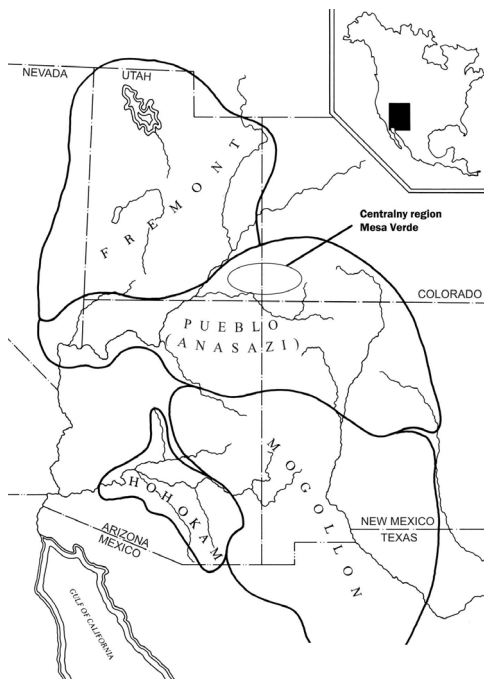
Ciągłość kulturowa i osadnicza z jednej strony oraz kontakty z białymi przybyszami z drugiej spowodowały, że do poznania kultury starożytnych Indian Pueblo oprócz danych archeologicznych dysponujemy także innymi rodzajami źródeł, m.in. źródłami etnohistorycznymi, czyli pisanymi relacjami pierwszych Europejczyków na tym terenie, a także późniejszymi badaniami etnograficznymi oraz zasobem przekazywanych z pokolenia na pokolenie mitów, opowieści i legend, które składają się na tzw. tradycję ustną, wciąż żywą w wielu społecznościach indiańskich, nie tylko na Południowym Zachodzie USA. Te jakże

¹ Indianie Pueblo to przykład społeczności, która rozwijała się i mieszka do dzisiaj na tym samym terytorium, a nawet po kontakcie z Europejczykami nie została przesiedlona na inne tereny. Widać tu bezsprzecznie ciągłość kulturową pomiędzy najstarszymi okresami jej rozwoju a współczesnymi Indianami Pueblo, wyrażającą się zarówno w kulturze materialnej, jak i sferze duchowej oraz religijnej, która odzwierciedla się m.in. w sztuce naskalnej.

pomocne dane, a szczególnie historyczne i współczesne informacje pochodzące z tradycji ustnej Indian Pueblo, stanowią nieocenioną pomoc w poznawaniu różnych sfer kultury Pueblo, w tym także sztuki naskalnej (np. Bernardini 2005; Young 2004).

Cechę charakterystyczną kultury Pueblo stanowiło to, że od samego początku była to kultura rolnicza, z osiadłym trybem życia (Cordell 1997; Matson 1991). Starożytni Pueblo uprawiali głównie rośliny dyńiowate, fasolę, a przede wszystkim kukurydzę, która do dzisiaj pozostała najważniejszą rośliną dla społeczności Pueblo. W VII wieku n.e. doszła jeszcze hodowla indyków oraz w niektórych miejscach uprawa bawełny; w gospodarce dużą rolę odgrywał także handel, również z innymi kulturami, w tym z terenu Mezoameryki (Fields, Zamudio-Taylor 2001; Mcguire et al. 1994; Plog 1997). Oprócz rolnictwa społeczności Pueblo wyróżniało także charakterystyczne budownictwo; od około VII wieku n.e. Indianie Pueblo wznosili domostwa z obrobionych kamieni, cegły suszonej na słońcu (*adobe*) i belek drewnianych. Ten typ architektury zastąpił wcześniejsze budownictwo półziemiankowe, z tzw. okresu Wyplataczy Koszyków, a same budynki (podobnie jak kultura również określane terminem „pueblo”), o wysokości do dwóch i trzech pięter, w wielu miejscach przetrwały do dzisiaj w bardzo dobrym stanie, świadcząc o wysokim poziomie rozwoju kulturowego i cywilizacyjnego Indian Pueblo.

Jednym z regionów na Południowym Zachodzie, gdzie Indianie Pueblo stworzyli zorganizowane i złożone społeczności, był tzw. region Mesa Verde (il. 1), znajdujący się na pograniczu współczesnych stanów: Arizony, Utah, Colorado i Nowego Meksyku. Region Mesa Verde z dominującymi płaskowyżami, często poprzecinanymi głębokimi kanionami, położony jest dość wysoko – do około 2500 m n.p.m. i wyżej (2500 m n.p.m. to granica stałego osadnictwa Pueblo). Część centralna regionu Mesa Verde położona jest na pograniczu



Il. 1. Centralny region Mesa Verde w kontekście najważniejszych kultur rolniczych okresu prekolumbijskiego na Południowym Zachodzie Ameryki Północnej. Za: Cordell 1997: Fig. 1.1 z modyfikacjami autora

południowo-wschodniej części Utah i południowo-zachodnich rejonów Kolorado (Lipe et al. 1999; Varien 2000: 6–7, fig. 2). Charakteryzuje się ona, podobnie jak reszta Południowego Zachodu Ameryki Północnej, suchym i bardzo gorącym klimatem.

Najstarsze ślady kultury Pueblo w regionie Mesa Verde datuje się od około 500 roku p.n.e., a więc jest to jeden z regionów, gdzie pojawiła się ona dość wcześnie (Charles 2006; Cordell 1997; Lipe et al. 1999). W przeciwieństwie jednak do Arizony i Nowego Meksyku, gdzie Indianie Pueblo zetknęli się z białymi przybyszami w XVI wieku i mieszkają tam do dziś, pogranicze Utah i Kolorado zostało opuszczone przez starożytnych Pueblo już pod koniec XIII wieku n.e. (np. Cameron 2006; Glowacki 2006; Lipe 1995; Palonka 2011; Varien 2006), na długo przed pojawieniem się tam Europejczyków.

Struktura społeczna i osadnicza w regionie Mesa Verde w XIII wieku n.e.

Migrację ludności kultury Pueblo z regionu Mesa Verde na południe poprzedziło ponad piętnaście wieków jej osadnictwa i rozkwitu na tym obszarze, a w ostatnim okresie ponadstuletni rozwój demograficzny i społeczny. Jednak należy podkreślić, że był to już raczej rozwój lokalny, ponieważ w dużej części zanikła wtedy rozległa wcześniej sieć kontaktów handlowych z innymi terenami i coraz mniej surowców i towarów egzotycznych docierało z zewnątrz do centralnego regionu Mesa Verde (Glowacki 2006; Lipe et al. 1999).

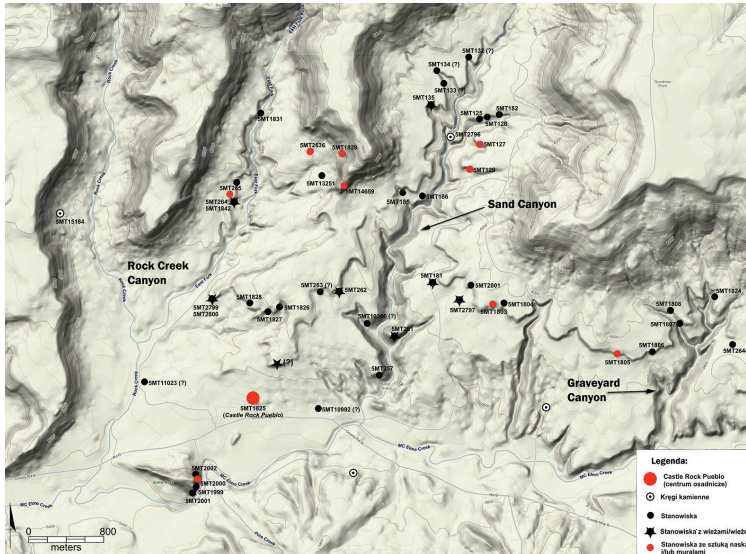
Pod koniec XII i w XIII wieku n.e. zmieniła się również struktura osadnicza w regionie, powstawały duże osady czy jak twierdzą niektórzy badacze – wręcz „protomiasta”, liczące do kilkuset, a nawet ponad tysiąc mieszkańców. Były one centrami osadniczymi dla mniejszych osad i wiosek, położonych w pobliżu (Lipe 2002; Varien 1999); przyjmuje się, że takie skupiska małych osad były rozproszone do około 4–5 kilometrów od centrum osadniczego (Varien 1999). W XIII wieku n.e. w regionie Mesa Verde, na pograniczu Utah i Kolorado, funkcjonowało ponad sześćdziesiąt takich skupisk osadniczych, a łączna liczba ludności wahała się prawdopodobnie w przedziale 30–45 tysięcy (Lipe 2002: 213–217; Varien et al. 2007: 280–289; Wilshusen 2002). Do XIII wieku zdecydowana większość stanowisk była budowana na terenach otwartych i płaskich, ale od początku tego stulecia osady zakładano w schroniskach i niszach skalnych na stokach kanionów – są to tzw. osady klifowe lub skalne miasta, na przykład słynne osady w Parku Narodowym Mesa Verde w Kolorado, jak Cliff Palace, Balcony House czy Spruce Tree House. Inny rodzaj stanowisk to osady budowane na krawędziach i stokach kanionów, od terenów płaskich chronione dodatkowo wysokimi murami kamiennymi, jak w wypadku Sand Canyon Pueblo czy Goodman Point Pueblo.

Zarówno samo położenie osad, jak i pewne budynki i elementy architektury (kamienne wieże, mury otaczające osiedla lub broniące wejścia do schronisk skalnych, podziemne tunele, łączące wybrane budynki w osadach) wskazują na jej obronny charakter oraz intensyfikację konfliktów i walk (Kenzle 1997; Kuckelman 2002; LeBlanc 1999; Lipe 1995; Lipe, Ortman 2000; Palonka 2011). W drugiej połowie XIII wieku wystąpiły ponadto niekorzystne zmiany środowiskowe i klimatyczne, które objęły nie tylko pogranicze dzisiejszego Utah i Kolorado, lecz także znacznie większe obszary Południowego Zachodu i całej Ameryki Północnej, a nawet całą północną półkulę. W regionie Mesa Verde wiązało się to głównie z ochłodzeniem klimatu i spadkiem ilości opadów oraz obniżeniem poziomu wód gruntowych (Kohler 2000, Lipe 1995; Van West i Dean 2000). Do zmian tych doszła także degradacja środowiska spowodowana nadmierną jego eksploatacją przez poszczególne grupy Indian Pueblo (Dean i Van West 2002; Kohler et al. 2005, 2008). Zmiany środowiska i klimatu wraz z presją społeczną i nasilającymi się konfliktami wewnątrz kultury Pueblo oraz prawdopodobne walki z napływającymi plemionami koczowniczymi doprowadziły w konsekwencji do opuszczenia regionu Mesa Verde. Migrację ludności Pueblo z centralnego regionu Mesa Verde na południe datuje się na koniec lat siedemdziesiątych i początek osiemdziesiątych XIII wieku (Cameron 2006; Cordell 1997; Lipe 1995; Palonka 2011; Varien 2006).

Projekt Archeologiczny Sand Canyon-Castle Rock: sezony 2011–2015

Polskie badania prowadzone są głównie w jednym ze wspomnianych wcześniej skupisk osadniczych, zespole Castle Rock Pueblo. Jest to skupisko czterdziestu małych stanowisk archeologicznych (do piętnastu budynków na stanowisku) oraz jedna duża osada – centrum osadnicze Castle Rock Pueblo (5MT1825), w którym znajdowało się około 60–70 budynków. Badaniami objęto trzy kaniony, w których położone są te stanowiska, tj. dolną i środkową część Sand Canyon (na długości ok. 5 km), East Rock Creek Canyon oraz Graveyard Canyon (il. 2). Dodatkowo od 2013 roku prace projektu poszerzono o badania dokumentacyjne i wykopaliska sondażowe oraz weryfikację chronologii stanowisk w Sandstone Canyon, położonym kilkanaście kilometrów od głównego regionu badań, gdzie znajduje się duża liczba stanowisk ze sztuką naskalną. Obydwa obszary znajdują się na terenie parku Canyons of the Ancients National Monument (CANM).

Najstarsze stanowiska archeologiczne na terenie CANM datowane są na okres paleoindiański i archaiczny (do ok. 1000 r. p.n.e.), a więc znacznie wyprzedzają pojawienie się kultury Pueblo. Są tam też stanowiska z okresu historycznego związane z plemionami Nawahów i Ute, ale również z białymi osadnikami z XIX i XX wieku. Jednak najbardziej wyraźne ślady zostawiło tam osadnictwo



Il. 2.
Zespół osadniczy wokół stanowiska Castle Rock Pueblo datowany na XIII wiek n.e., badany w ramach polskiego projektu z zaznaczonymi stanowiskami ze sztuką naskalną.
Rys. M. i M. Przybyła, R. Palonka



Il. 3.
Sunny Alcove w środkowej części Sand Canyon, jako jeden z przykładów osad klifowych lokowanych w niszach i schroniskach na stokach kanionów i badanych przez polski zespół.
Fot. A. Danecki

związane z kulturą Pueblo z XII i XIII wieku, szczególnie w schroniskach i niszach na stokach kanionów (il. 3, 6, 9), czyli w miejscach chronionych w dużej mierze przed deszczem i śniegiem. I właśnie tam przetrwała w dobrym stanie do dzisiaj architektura kamienno-drewniana, tak charakterystyczna dla Pueblo. Sztuka naskalna tego obszaru datowana jest na różne okresy, część paneli z petroglifami lub malowidłami pochodzi z okresów wcześniejszych niż osadnictwo Indian Pueblo z XIII wieku.

Pierwsze badania zespołu osadniczego Castle Rock Pueblo rozpoczęli archeolodzy amerykańscy w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku (np. Gleichman, Gleichman 1989, 1992); były to wstępne rozpoznania terenowe, wsparte niekiedy sporządzaniem szkiców i planów stanowisk. Od 2011 roku trwają tam systematyczne badania prowadzone przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie w ramach Projektu Archeologicznego Sand Canyon-Castle Rock (Palonka 2011, 2012, 2013a, 2013b; Palonka et al. 2015). W latach 2011–2015 badania skupiały się głównie na analizie i dokumentacji struktury osadniczej kultury Pueblo z XIII wieku, w tym architektury pod kątem obronnym, oraz próbie rekonstrukcji stosunków i zmian społeczno-kulturowych ludności zamieszkującej badane kaniony. W ramach polskiego projektu przeprowadzono przede wszystkim badania powierzchniowe na około trzydziestu stanowiskach, sporządzono szczegółową dokumentację opisową, rysunkową i fotograficzną zachowanej architektury kamiennej, a także dokładne plany stanowisk z uwzględnieniem wszystkich budynków i topografii terenu. Ponadto nieinwazyjne badania geofizyczne pozwoliły zlokalizować na większości stanowisk dużą liczbę pomieszczeń znajdujących się pod powierzchnią ziemi.

W trakcie badań udało się też odkryć malowidła i ryty naskalne. Panele ze sztuką naskalną znajdują się najczęściej w obrębie badanych stanowisk z architekturą, ale też poza nimi. Dokumentacji i wstępnym analizom poddano również murale, tj. kolorowe tynki i malowidła zachowane na niektórych ścianach budynków w zespole osadniczym Castle Rock Pueblo.

W 2014 roku rozpoczęto także pierwsze wykopaliska sondażowe, które mają przede wszystkim pomóc w weryfikacji ustaleń badań geofizycznych oraz zebrać bezpośrednio dane dotyczące potencjalnej demografii, jak też sekwencji kulturowej i chronologicznej badanych stanowisk. Badania prowadzone w ramach projektu mają się również przyczynić do lepszego poznania i zrozumienia powodów migracji społeczności Pueblo z badanych kanionów na południe, która nastąpiła w tym samym okresie, kiedy opustoszał cały region Mesa Verde, a więc pod koniec XIII wieku n.e.

Sztuka naskalna zespołu osadniczego Castle Rock Pueblo oraz Sandstone Canyon

Najdawniejsze zabytki sztuki naskalnej na tym obszarze są znacznie starsze niż pojawienie się kultury Pueblo, choć nie brak ich także z czasów późniejszych. Jednak to właśnie Indianie Pueblo przez prawie trzy tysiące lat rozwoju swojej kultury zostawili najwięcej śladów materialnych i ich dziedzictwem jest większość sztuki naskalnej w regionie Mesa Verde. Znaczenie tej sztuki jest

przedmiotem licznych studiów, które w tym wypadku są o tyle interesujące, że nie ograniczają się do studiów *stricte* archeologicznych, ale mogą posłużyć się badaniami etnograficznymi, które antropolodzy zaczęli prowadzić jeszcze w XIX wieku i robią to do dzisiaj. W źródłach etnograficznych, jak też w bogatej sferze tradycji ustnej, stanowiącej ogromną pomoc w analizie ikonografii sztuki naskalnej, odnajdujemy wiele wskazówek pomocnych w rekonstrukcji funkcji i znaczenia sztuki naskalnej różnych kultur Południowego Zachodu Ameryki Północnej (Bernardini 2005; Ferguson, Colwell-Chanthaphonh 2006; Rozwadowski 2009). Należy dodać, że analiza ikonografii tej sztuki jest również ogromnie pomocna archeologom i antropologom interpretującym i rekonstruującym różne stadia rozwoju kultury Pueblo, a także innych kultur regionu; odnosi się to w równej mierze również do innych części świata.

Sztuka naskalna kultury Pueblo ma wiele cech wspólnych z ikonografią sztuki naskalnej innych, sąsiednich kultur prekolumbijskich, co można tłumaczyć kontaktami handlowymi i szeroko pojętymi oddziaływaniami kulturowymi i religijnymi. Dotyczą one związków poszczególnych grup Pueblo z tzw. kulturą Fremont (nazwa archeologicznej kultury datowanej na ok. 100–1300 n.e.), z terytorium dzisiejszego Utah, z którą łączone są liczne spektakularne zabytki sztuki naskalnej, czy z kulturą Hohokam (450–1450/1500 n.e.), z południowej Arizony i północnego Meksyku, oraz kulturami mezoamerykańskimi (Mcguire et al. 1994; Plog 1997; Schaafsma 1980), a w okresie historycznym również z Indianami Ute, Nawaho, Apaczami oraz Komanczami z Wielkich Równin (Crown, Judge 1991; Underhill 1991 [1946]).

Sztukę naskalną w regionie Mesa Verde można spotkać w osadach lub bezpośrednio w ich bliskości, ale też z dala od siedzib ludzkich. Występowała ona zarówno w niszach i schroniskach skalnych, chroniona w pewnym sensie przed czynnikami atmosferycznymi, jak i na otwartych przestrzeniach – na ekspozowanych ścianach kanionów, skałach i pojedynczych głazach. Wydaje się, że szczególnie sztuka naskalna z okresu archaicznego oraz początków rozwoju kultury Pueblo na tym terenie (tzw. okres Wyplataczy Koszyków II, około 500 p.n.e. – 500 n.e.) często była umieszczana w pewnym oddaleniu od osad, na przykład przy źródłach wody (Cole 2009: 119). Pewne cechy stylistyczne tej sztuki datowanej na okresy Pueblo I–III i późniejsze można niewątpliwie wywodzić ze starszych tradycji ikonograficznych, zwłaszcza sztuki okresu archaicznego i okresu Wyplataczy Koszyków (Cole 2009; Schaafsma 1980).

W XIII wieku n.e. malowidła i ryty były najczęściej tworzone na skałach znajdujących się albo w samych osadach, albo w ich bezpośredniej bliskości. Być może związane to było ze wzmożonymi i częstszymi niż w poprzednich okresach konfliktami i walkami, prawdopodobnie pomiędzy różnymi osadami

i skupiskami osadniczymi oraz napastnikami z zewnątrz świata Pueblo. W takim wypadku życie, w tym życie duchowe i praktyki religijne, mogło silniej się koncentrować w samych osadach lub obszarach znajdujących się w bezpośredniej bliskości. Konflikty i wojny, a wraz z nimi pewna presja społeczna (przejawiająca się m.in. gwałtownym wzrostem liczby ludności w dużych osadach, uciekającej przed zagrożeniem, a także zachwianiem się wcześniejszych struktur społecznych) nie były zjawiskami jednorazowymi lub krótkotrwałymi, ale raczej rozciągniętymi w czasie (jak pokazują badania wykopaliskowe, prawdopodobnie przez większość XIII w. n.e). W pośredni sposób może o tym również świadczyć ikonografia sztuki naskalnej tego regionu. Widać to przede wszystkim w zwiększeniu, w porównaniu ze starszą sztuką, ilości przedstawień scen batalistycznych (oczywiście na ile możliwe jest tak precyzyjne datowanie poszczególnych przedstawień). Postacie wojowników z bronią, często także z ogromnymi tarczami przesłaniającymi większość ciała, i przedstawienia scen walk występują znacznie częściej w sztuce naskalnej (również w ikonografii ceramiki i murali ścian budynków) w kulturze Pueblo w okresach wzmożonych konfliktów i walk, nie tylko w XIII wieku n.e. (Kuckelman 2002; LeBlanc 1999; Lekson 2002; Lightfoot, Kuckelman 2001; Schaafsma 2000).

Zespół osadniczy Castle Rock Pueblo

Z analizowanego zespołu osadniczego funkcjonującego w XIII wieku n.e. i obejmującego ponad czterdzieści małych stanowisk i jedną dużą osadę, Castle Rock Pueblo, na przynajmniej dziesięciu stanowiskach stwierdzono występowanie sztuki naskalnej, w tym również w największej osadzie (tab. 1). Na sztukę naskalną tego zespołu składają się zarówno petroglify, jak i, w mniejszej ilości, malowidła. Dotychczasowe analizy sugerują, że nie wszystkie jej przykłady należy jednak datować na XIII wiek. Część wizerunków naskalnych ze stanowisk w omawianym zespole osadniczym najprawdopodobniej wyprzedza pojawienie się stanowisk z architekturą kamienną w tym regionie, i to znacznie, bo niektóre przedstawienia na podstawie analogii do terenów ościennych (Cole 2009; Schaafsma 1980, 1994) wstępnie można datować na 500 rok p.n.e. do III–V wieku n.e., czyli okres Wyplataczy Koszyków II.

Sztuka naskalna dokumentowana w ramach naszego projektu objęła zarówno ponowną dokumentację fotograficzną (w tym po raz pierwszy fotogrametryczną) i rysunkową malowideł oraz petroglifów już znanych, jak i weryfikację oraz reinterpretację części przedstawień znanych wcześniej. Warto podkreślić, że na badanych stanowiskach odkryto także przykłady sztuki naskalnej niezarejestrowane i nieznanie wcześniej archeologom amerykańskim i służbie parku Canyons of the Ancients National Monument.

Tab. 1. Sztuka naskalna ze stanowisk w zespole osadniczym Castle Rock Pueblo. Datowanie wszystkich stanowisk: XIII wiek n.e.; datowanie paneli ze sztuką naskalną podane w tabeli na podstawie analiz i badań autora oraz: Cole 2009; Lipe i Varien 2003; Schaafsma 1980, 1994; także CCAC (Crow Canyon Archaeological Center) Database 2004.

Stanowisko, lokalizacja	Rodzaj stanowiska	Sztuka naskalna (ikonografia)	Sztuka naskalna (datowanie)
5MT127 (Vision House) Sand Canyon, 1798 m n.p.m.	Osada klifowa/ stanowisko jednofazowe	Petroglify: postać antropomorficzna	Okres Wyplataczy Koszyków II-III (500 p.n.e.-700 n.e.)
5MT129 Sand Canyon, 1795 m n.p.m.	Osada klifowa/ stanowisko jednofazowe	Petroglify: motywy geometrycz- ne, spirale, wgłębienia „mieczkowate”	Okres Pueblo II-Pueblo IV (900-1600 n.e.) – prawdop. późny okres Pueblo III (1225-1280 n.e.)
5MT1803 Sand Canyon, 1767 m n.p.m.	Osada klifowa/ stanowisko jednofazowe	Petroglify: motywy geometryczne, wgłębienia „mieczkowate” (ok. 50 w jednej linii)	Prawdop. okres Pueblo III (1150-1300 n.e.); okres Wyplataczy Koszyków II-III (?) (500 p.n.e.-700 n.e.)
5MT1825 (Castle Rock Pueblo) Sand Canyon, 1682 m n.p.m.	Na wysoczyźnie i wokół niej/ stanowisko wie- lofazowe (cen- trum osadnicze)	Petroglify: sceny walk, motywy geometryczne, symbole klanowe (?)	Prawdop. póź- ny okres Pueblo III (1225-1280 n.e.)
5MT264 (The Gallery), Rock Creek Canyon, 1707 m n.p.m.	Osada klifowa/ stanowisko wielofazowe	Malowidła: postać antropomor- ficzne, ptaki	Okres Wyplataczy Koszyków II (500 p.n.e.-500 n.e.); późny okres Pueblo III (1225-1280 n.e.)
5MT1829 Rock Creek Canyon, 1865 m n.p.m.	Osada klifowa/ stanowisko wielofazowe	Petroglify: motywy geometryczne, inicjały oraz nazwiska (współczesne graffiti)	Okres Pueblo III (1150-1300 n.e.); okres historyczny (XIX-XX w.)
5MT2636 Rock Creek Canyon, 1877 m n.p.m.	Osada klifowa/ stanowisko jednofazowe	Petroglify: linie, „ptasie ślady”, zygzaki	Okres Pueblo III (1150-1300 n.e.)
5MT14659 Rock Creek Canyon, 1843 m n.p.m.	Półka skalna na stoku/ stanowisko jednofazowe	Petroglify: motywy geometryczne, linie, „ptasie ślady”	Okres Pueblo III (1150-1300 n.e.), częściowo nieznana chronologia
5MT2000 na południe od Sand Canyon, 1706 m n.p.m.	Osada klifowa/ stanowisko jednofazowe	Petroglify: niezidentyfikowane	Okres Pueblo III (1150-1300 n.e.), praw- dop. późny okres Pueb- lo III (1225-1280 n.e.)
5MT1805 (Two Story House), Graveyard Canyon, 1804 m n.p.m.	Osada klifowa/ stanowisko wielofazowe	Petroglify i malowidła: motywy geometryczne, postacie antropomor- ficzne, „ptasie ślady”, spirale	Okres Wyplataczy Koszyków II-III (500 p.n.e.-700 n.e.); późny okres Pueblo III (1225-1280 n.e.)

Il. 4.
Rysunek panelu
z Castle Rock Pueblo
przedstawiający
trzech walczących
wojowników
datowany
orientacyjnie
na XIII wiek n.e.
Za: Kuckelman 2002



Na największym stanowisku w zespole, Castle Rock Pueblo (stanowisko 5MT1825), stwierdzono aż cztery miejsca, gdzie występują różne przykłady sztuki naskalnej (wyłącznie petroglify). Najbardziej znaną sceną z tego miejsca jest panel przedstawiający trzy postacie ludzkie (il. 4), który Kristin A. Kuckelman, prowadząca tam wykopaliska sondażowe w latach 1992–94 (Kuckelman 2000, 2002), zinterpretowała jako przedstawienie walczących ze sobą wojowników. Dwie postacie trzymają łuki i strzały i stoją zwrócone do siebie plecami (co może sugerować wzajemną obronę lub też wspólnie prowadzony atak), trzecia postać trzyma jakiś przedmiot (prawdopodobnie tarczę), zwrócony w kierunku jednej z postaci z łukiem. Ukazanie „walczących” postaci z profilem z rodzajem garbów na plecach nie jest zbyt częste w sztuce naskalnej tego regionu, inne, podobne, przedstawienia można znaleźć w południowo-wschodniej części Utah (Cole 1990: Plate 60; Schaafsma 1980: fig. 126). Podobnie rzadkie są „anteny” (prawdopodobnie rodzaj ozdób z piór) widoczne na głowie przynajmniej jednej postaci z omawianego panelu. Interesujące jest, że na stanowisku tym znaleziono – w wyniku prac wykopaliskowych – tylko jeden zabytek (grot strzały), wykonany również prawdopodobnie w południowo-wschodnich rejonach Utah. Stąd przypuszczenia, że ewentualnymi atakującymi osadę Castle Rock Pueblo, jak i inne osady w regionie Mesa Verde mogli być koczownicy z tamtych terenów (Kuckelman 2000, 2002: 505; Lightfoot, Kuckelman 2001: 55–56).

Chronologia samego stanowiska Castle Rock Pueblo jest bardzo dobrze rozpoznana na podstawie dat dendrochronologicznych i obejmuje dość krótki okres jego funkcjonowania od około połowy lat pięćdziesiątych XIII wieku do maksymalnie końca lat siedemdziesiątych tego stulecia (uzyskane daty pokazują rozpiętość chronologiczną 1256–1274 n.e.), a kres jego użytkowania przyniósł jednorazowy atak. Wskazują na to badania wykopaliskowe, w wyniku których odkryto zniszczone i spalone budynki, a także liczne szczątki ludzkie, niepochowane i ze śladami nagłej śmierci w trakcie walki (otwory w czaszkach od uderzenia siekier, groty strzał w okolicach szkieletów), datowane na ostatnią fazę rozwoju osady (Kuckelman 2000), ale też, co ciekawe tradycja ustna Indian Hopi, jednych z najbardziej prawdopodobnych potomków społeczności Pueblo

z regionu Mesa Verde, odnosząca się dokładnie do tego stanowiska i zapisana jeszcze w 1876 roku (Kuckelman 2000; Lightfoot, Kuckelman 2001: 55–56 wg Jackson, Holmes 1981: 380). Tradycja ta mówi bezpośrednio o „ostatniej bitwie”, jaką mieli stoczyć przodkowie Indian Hopi zamieszkujący osadę Castle Rock Pueblo z Indianami Ute. Według tej tradycji bitwa przez kilka dni pozostawała nierozstrzygnięta, ostatecznie jednak wygrali ją Pueblo, ale miało tam zginąć tyle osób, że zdecydowano się na opuszczenie osady. Opuszczenie Castle Rock Pueblo zbiega się w czasie z pozostawieniem wszystkich innych osad Pueblo w regionie Mesa Verde i migracją na południe i południowy wschód. Interpretacja K. Kuckelman zakłada, że opisany panel został wykonany albo podczas funkcjonowania osady i jest ilustracją rzeczywistych konfliktów i walk z tego okresu, albo też został wykonany przez tych, którzy przetrwali atak (Kuckelman 2000; Kuckelman 2002).

Oprócz panelu z „walczącymi wojownikami”, w północnej części stanowiska, w trudno dostępnej szczytowej jego części, na wypłaszczeniu skały, znajduje się kilka innych petroglifów w kształcie meandru lub spirali. Według niektórych badaczy (poparte jest to także interpretacjami z indiańskiej tradycji ustnej) są związane z symboliką wody (Kuckelman 2000). Natomiast od strony południowej stanowiska, w wąskim przejściu pomiędzy dwoma blokami skalnymi, dodatkowo ograniczonym niegdyś zabudową Pueblo, wryto dwie zakrzywione linie o długości około 45 centymetrów każda i szerokości około 5 centymetrów. Najczęściej motywy takie interpretowane są jako przedstawienia specjalnie uformowanych kijów (rodzaj bumerangu) do polowania na króliki. Jednak i tutaj tradycja ustna przynosi inne możliwe wyjaśnienia: jeden ze starszyny Hopi, odwiedzając to stanowisko na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku, stwierdził, że jest to symbol jednego z rodów (klanów) Hopi (Kuckelman 2000). Tuż obok tych ostatnich petroglifów znajduje się mały panel z przedstawieniami geometrycznymi, m.in. prostokątami, nacięciami i wydrążonymi małymi wgłębieniami układającymi się w linie, których znaczenie pozostaje nam nieznane.

Na innym stanowisku w Sand Canyon, 5MT127 (Vision House), położonym w jego części wschodniej, z doskonale zachowanymi kilkoma budynkami mieszkalno-magazynowymi oraz dwoma zniszczonymi *kivami* (budynkami ceremonialno-użytkowymi), nad głównym kompleksem budynków na sklepieniu schroniska skalnego odkryto nieznany wcześniej petroglif. Przedstawia on dość słabo zachowaną antropomorficzną postać trapezowatego kształtu, o wysokości około 60 centymetrów. Takie postacie (zarówno w formie petroglifów, jak i malowideł) są charakterystyczne dla okresów Wyplataczy Koszyków II i III (ok. 500 p.n.e. – 700 n.e. w regionie Mesa Verde). Często zalicza się je do wschodnich wariantów tzw. stylu antropomorficznego San Juan Basketmaker czy inaczej – stylu antropomorficznego Wyplataczy Koszyków San Juan (Cole 2009:

Il. 5.
Skanowanie laserowe architektury i panelu z petroglifami, m.in. z motywami geometrycznymi i spiralami, na stanowisku 5MT129 w Sand Canyon.
Fot. M. Znamirowski



117–143; Rozwadowski 2009: 228; Schaafsma 1980: Map 3, 73, 109–121; Slifer 2000: 26–34), gdzie „San Juan” oznacza lokalizację występowania tego stylu, czyli dorzecze rzeki San Juan, w południowo-zachodniej części Kolorado, północno-zachodnim Nowym Meksyku, południowo-wschodnim Utah i północno-wschodniej Arizonie.

Z kolei na stanowisku 5MT129 w kanionie Sand Canyon odkryto panel z petroglifami (il. 5), znajdujący się po zachodniej stronie niszy skalnej, gdzie była, jak się wydaje, główna część stanowiska (dalsza część osady znajdowała się na stoku poniżej schroniska skalnego i częściowo na płaskim terenie). Dolna część panelu jest zniszczona, część skały odpadła wskutek działania warunków atmosferycznych lub dość powszechnego jeszcze do niedawna wandalizmu. Panel zawiera przedstawienia geometryczne, m.in. spirale, linie oraz prostokątne wgłębienia. Dla tego panelu, jak też innych miejsc, są również charakterystyczne podłużne, głębokie nacięcia, przez niektórych badaczy amerykańskich uważane za miejsca ostrzenia siekier lub, jak przypuszcza Jakub Nawrot (członek polskiej ekspedycji), będące śladami po ostrzeniu narzędzi, które mogły służyć właśnie do wykonywania rytów naskalnych.

Na sztukę naskalną odkrytą przez polski zespół badawczy składają się również malowidła na stanowisku 5MT264 (The Gallery) w East Rock Creek Canyon (il. 6), przedstawiające przynajmniej dwie postacie malowane kolorem białym i jedną czerwonym (najlepiej zachowana jest czerwona postać kształtu trapezoidalnego), z rękoma spuszczoneymi wzdłuż tułowia lub uniesionymi w geście tzw. oranta (il. 6, 7). Jedna z postaci ma widoczny, choć słabo zachowany pióropus, który można było dostrzec dopiero po analizie zdjęć



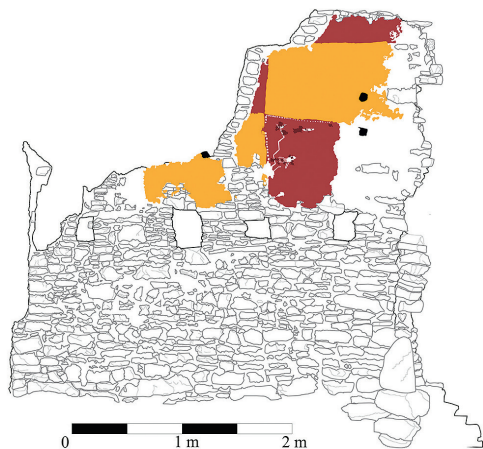
Il. 6.
Centralna część
osady The Gallery
z East Rock
Creek Canyon
z zachowaną sztuką
naskalną (z lewej)
oraz muralami
na ścianach
budynku B (z prawej).
Fot. W. Hypiak



0 50 cm

Il. 7.
Rysunek panelu
z malowidłami
(postacie
antropomorficzne,
być może
przedstawienia
szamanów)
ze stanowiska
The Gallery.
Rys. A. Kucia

za pomocą programów graficznych. Postać środkowa tego panelu trzyma w lewej ręce bliżej nieokreślony przedmiot; podobne przedstawienia znane są z południowo-wschodniej części Utah, gdzie są interpretowane jako postacie trzymające duże pojemniki wyplatane z pędów i włókien roślin (być może kosze) lub też odcięte głowy ludzkie (Cole 2009; Schaafsma 1980). Ze względu na stopień zachowania malowidła trudno jest jednoznacznie określić jego charakter, ale przedstawienia trójkątnych i trapezoidalnych postaci są charakterystyczne dla wcześniejszych okresów i mogą być interpretowane jako przedstawienia szamanów (Schaafsma 1980: 109; Slifer 2000: 27). Postacie



Il. 8a. Ściana północna Budynku B z zachowanymi tynkami i murałem w osadzie The Gallery. Rys. J. Nawrot, A. Kucia



Il. 8b. Rysunek muralu ze ściany północnej Budynku B. Rys. J. Nawrot, A. Kucia

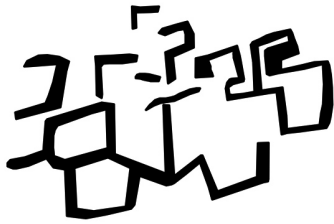
z pióropuszcami mogą natomiast przedstawiać wodzów lub wojowników. Stylistyka przedstawień, jak też użyte barwniki (biały i czerwony) pozwalają chronologicznie i kulturowo umiejscawiać ten panel od około 500 r. p.n.e. do około 500 r. n.e., czyli na okres Wyplataczy Koszyków II i III, jako przykłady wspomnianego wcześniej tzw. stylu antropomorficznego San Juan Basketmaker (Cole 2009; Schaafsma 1980: 109–113).

Na stanowisku The Gallery zadokumentowano także tynki i murale, wykonane na ścianach w jednym z budynków (Room B), w barwach brązowo-czerwonych, białej i żółtej (il. 8a, 8b). Były one umieszczone na dwóch ścianach pierwszego piętra tego budynku, tuż przy podłodze i do wysokości około połowy pomieszczenia (pomieszczenia poziome parteru często przeznaczano na magazyny, natomiast wyższe poziomy na pokoje mieszkalne). Gołym okiem można stwierdzić, że zachowało się kilka warstw różnokolorowych tynków. Oprócz tynków na jednej ścianie (wschodniej) zachowane są przedstawienia geometryczne, kropki (ponad czterdzieści, prawdopodobnie mogło ich być około pięćdziesięciu), wąż (symbol płodności i urodzaju ziemi w kulturze Pueblo) oraz trzy ptaki, prawdopodobnie indyki; część z tych przedstawień jest dość zniszczona.

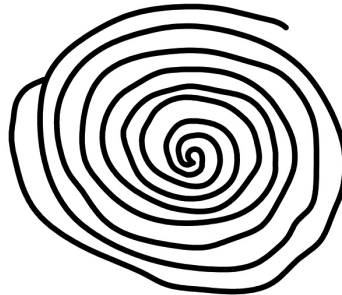
Z kolei badania stanowiska 5MT1805 (Two Story House) w Kanionie Graveyard (il. 9) przyniosły odkrycie wielu przykładów petroglifów, które można zgrupować przynajmniej w cztery panele. Jeden z najbardziej widocznych paneli znajduje się w zachodniej części stanowiska (il. 10a), na skraju niszy skalnej, w której położona była część stanowiska, przy ścieżce prowadzącej do tej niszy. Zawiera on abstrakcyjne i złożone motywy geometryczne. Inne panele zawierają



Il. 9.
Widok z góry
na stanowisko
Two Story House
z zaznaczonymi
wybranymi panelami
ze sztuką naskalną.
Fot. R. Palonka



20 cm



20 cm



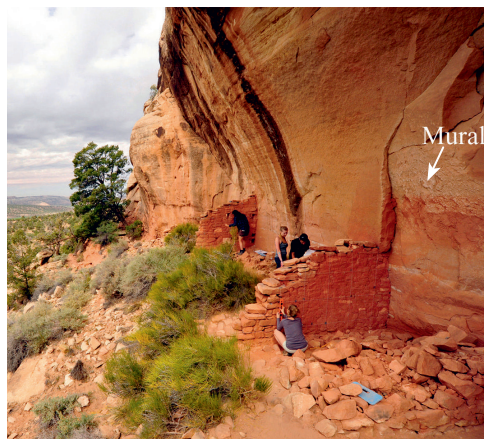
Il. 10a i 10b.
Przykłady petroglifów
geometrycznych oraz
spiralii ze stanowiska
Two Story House.
Rys. P. Micyk

niewielkie (ok. 10–12 cm) postacie antropomorficzne, przedstawienia ptasich śladów (prawdopodobnie indyków hodowanych przez Indian Pueblo) oraz linie i zygzaki. Symbole te widnieją prawie na całej długości środkowej części ściany skalnej, stanowiącej tylną część budynków na tym stanowisku. Nad najwyższym zachowanym budynkiem, na sklepieniu schroniska skalnego, znajduje się także petroglif w postaci dobrze zachowanej spirali (il. 10b). Motyw spirali ma wiele znaczeń w tradycji Indian Pueblo, często symbolizuje wodę, w tym źródło wody, ale też odnosi się do motywu wędrówki lub migracji (Cole 2009: 192–193; Patterson 1992: 185–186).

Na stanowisku tym zachowały się także kolorowe tynki i malowidła na tynkach (il. 11); skała, na której zachowane są te murale, jak już wspomniano, była zazwyczaj tylną ścianą budynków znajdujących się na tym stanowisku. Kolory tynków i murali są podobne do tych użytych na stanowisku The Gallery: dominują barwy brązowo-czerwona i biała. Tynkom towarzyszą motywy geometryczne, przede wszystkim kilka czerwonych trójkątów, być może symbolizujące góry. Schronisko skalne, gdzie znajduje się stanowisko Two Story House, usytuowane jest bezpośrednio na południe, w stronę najwyższego wierzchołka w okolicy (Sleeping Ute Mountain), który wznosi się na wysokość 2996 m n.p.m. i jest oddalony od stanowisk tylko o około 3 kilometry. Jest to góra „święta” dla współczesnych Indian Ute, którzy mają tam dzisiaj rezerwat, ale także dla Indian Pueblo (np. Hopi). Kompleks ten jest interesującym przykładem sugerującym, że oprócz tego, co przedstawiono w sztuce naskalnej, najprawdopodobniej była ona symbolicznie powiązana z wieloma innymi elementami kultury, jak właśnie architekturą, położeniem osad i wierzchołkami najwyższych gór, a więc szeroko rozumianym otaczającym krajobrazem i prawdopodobnie praktykami religijnymi z tym związanymi [zob. także artykuły P. Polkowskiego i D. Zawadzkiej w tym tomie].

Sztuka naskalna pięciu kolejnych stanowisk (5MT1803, 5MT1829, 5MT2000, 5MT2636 oraz 5MT14659) obejmuje przede wszystkim petroglify datowane pośrednio na cały okres Pueblo III (1150–1300 r. n.e.). W jednym wypadku (5MT1803) są one być może wcześniejsze (patrz tab. 1) – prawdopodobnie należy je łączyć z późną fazą okresu Pueblo III, czyli latami około 1225–1280 n.e. Znajdują się tam także liczne przykłady współczesnego graffiti, w tym inicjały, imiona i nazwiska osób odwiedzających te stanowiska w XIX i XX wieku.

Z tej grupy stanowisk do tej pory badaniom poddano tylko stanowisko 5MT1803, położone we wschodniej części Sand Canyon. Jest ono bardzo ciekawe zarówno z perspektywy jego lokalizacji (skierowane na południowy wschód), jak i obecnej tam sztuki naskalnej. Znajduje się tam m.in. na jednej wysokości, wzdłuż prawie całej niszy skalnej w jednej linii, w jej wewnętrznej części,



Il. 11. Dokumentacja budynków na stanowisku Two Story House z zachowanymi kolorowymi tynkami i muralami umieszczonymi na skałe (z prawej), która stanowiła tylną część pomieszczenia.
Fot. R. Słaboński

kilkadziesiąt małych okrągłych zagłębień o średnicy około 1–1,5 centymetra. Tworzą one rodzaj łuku wzdłuż prawie całej niszy skalnej (mogły być związane z obserwacjami astronomicznymi). Poniżej tej linii znajdują się także zgrupowania po kilka (3–5), podobnych zagłębień. Dokładna analiza i interpretacja petroglifów, a także pozostałych wymienionych pięciu stanowisk będzie tematem dalszych studiów.

Sztuka naskalna Kanionu Sandstone

Od 2013 roku, oprócz badań osadnictwa i częściowo sztuki naskalnej w zespole osadniczym Castle Rock Pueblo, na zaproszenie amerykańskich badaczy równolegle rozpoczęto dokumentację i badania stanowisk ze sztuką naskalną, położonych kilkanaście kilometrów w linii prostej na północny zachód od zespołu w Sandstone Canyon. Jest to kanion stanowiący połączenie z jednym z największych kanionów w regionie Mesa Verde, Yellow Jacket Canyon. Na początku rozpoczęto dokumentację stanowiska 5MT13288, nazywanego też Strawman Panel Petroglyph Site (co można przetłumaczyć jako Panel Stracha na Wróble). Stanowisko zostało wcześniej wstępnie zinwentaryzowane i bardzo pobieżnie udokumentowane przez wolontariuszy współdziałających z archeologami na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Bureau of Land Management, zawiadujące tym terenem ze względu na bardzo duże nagromadzenie sztuki naskalnej (głównie w postaci petroglifów), kilka lat temu zaklasyfikowało to miejsce jako jedno z najważniejszych miejsc w regionie Mesa Verde, związanych z prekolumbijskimi i historycznymi kulturami indiańskimi (kulturą Pueblo oraz Indianami Nawaho i Ute), a także meksykańskimi i amerykańskimi osadnikami i hodowcami bydła.

Na stanowisku Strawman Panel Petroglyph Site dominującym elementem jest ściana skalna o wysokości kilku do kilkunastu metrów i długości 126 metrów (il. 12). W latach 2013 i 2014 na całym tym obszarze przeprowadzono badania geofizyczne (georadarowe na obszarze 128 × 12/15 metrów oraz wybiórczo badania elektrooporowe), które miały przynajmniej częściowo odpowiedzieć na pytanie, czy pod powierzchnią ziemi znajdują się ślady jakichkolwiek konstrukcji i budynków. Bardzo zastanawiająca jest tam obecność ogromnej ilości petroglifów, datowanych na różne okresy, oraz jednoczesny brak zarówno śladów osadnictwa na powierzchni ziemi, jak i zabytków ruchomych w postaci ułamków ceramiki czy też fragmentów narzędzi krzemienych. Do tej pory nie udało się potwierdzić lub zanegować istnienia budynków i innych struktur, które poświadczałyby czasowe bądź stałe bytowanie ludzi na tym terenie. Może to być związane, jak się wydaje, z serią katastrofalnych powodzi, najprawdopodobniej na początku XX wieku, kiedy tereny położone nieco na północ poddane zostały intensywnej i w pewnym stopniu rabunkowej gospodarce wodnej i melioracji. Wydaje się więc na tym etapie badań (również w świetle wyników



Il. 12. Ściana skalna (126 metrów długości) na stanowisku Strawman Panel Site w Sandstone Canyon, pokryta petroglifami z różnych okresów. Fot. R. Słaboński

wykopaliskowych badań sondażowych przeprowadzonych w 2014 r.), że wszelkie ewentualne ślady osadnictwa w postaci architektury itp. znajdują się pod warstwą ziemi, o grubości przynajmniej 1,6 m, co winny zweryfikować przyszłe badania. Podkreślić natomiast należy, że na wypłaszczeniu powyżej ściany skalnej z petroglifami znajdują się spore ilości odłupków i fragmentów bardzo precyzyjnie obrobionych narzędzi krzemiennych, także z surowców najprawdopodobniej transportowanych z dalszych odległości, co wskazuje, że na skale nad stanowiskiem znajdowało się miejsce obróbki krzemieni i innych surowców kamiennych.

Najstarsza sztuka naskalna na tym stanowisku, podobnie jak w zespole osadniczym Castle Rock Pueblo, wstępnie datowana jest – głównie na podstawie ikonografii i analogii do innych stanowisk – na około III–V wiek n.e. (kultura Pueblo) aż po XVII–XIX wiek, okres historyczny związany z pojawieniem się na tym terenie Indian Ute i Nawaho. Obejmuje ona petroglify w postaci pojedynczych i złożonych motywów abstrakcyjnych i geometrycznych, są też symbole dłoni, pojedyncze postacie antropomorficzne (w tym charakterystyczne dla wczesnych okresów trójkątne lub trapezowate postacie, podobne do znanych z zespołu osadniczego Castle Rock Pueblo) oraz sylwetki ludzi i zwierząt (il. 13–15). Innymi elementami, które mogą być datowane zarówno na okres prekolumbijski, jak też, co bardziej prawdopodobne, na czasy późniejsze, są motywy interpretowane jako symbole klanowe (najczęstszym jest łapa niedźwiedzia) oraz rozbudowane sceny walk i polowań na duże zwierzęta, głównie jeleniowate i bizona (il. 16–18). Część scen walk i polowań przedstawiono już z zastosowaniem broni palnej i koni, więc bezspornie datuje się je na XVII–XIX wiek.

Oprócz dominującej na stanowisku indiańskiej sztuki naskalnej znajduje się tam wiele inicjałów oraz imion i nazwisk osób odwiedzających to stanowisko



Il. 13. Fragment panelu z petroglifami na stanowisku Strawman Panel Site w Kanionie Sandstone. Fot. R. Słaboński



Il. 14. Przerys fragmentu panelu z petroglifami ze stanowiska Strawman Panel Site. Ciemniejszym kolorem zaznaczono indiańską sztukę naskalną z okresu prekolumbijskiego, kolor jaśniejszy to „współczesne graffiti” z XIX/XX wieku. Rys. A. Kaseja

od końca XIX wieku (m.in. kowbojów meksykańskich i amerykańskich), są też emblematy/symbole poszczególnych farm hodowców bydła z przełomu XIX i XX wieku. Całość tego zjawiska nazwana jest umownie przez badaczy amerykańskich współczesnym graffiti. Te elementy historyczne i współczesne umieszczane były w bezpośrednim sąsiedztwie indiańskiej sztuki naskalnej, zarówno tej o metryce prekolumbijskiej, jak i późniejszej, co w jakimś sensie ją niszczyło lub przynajmniej bardzo utrudniało jej odczytanie. Dlatego niezwykle ważna w analizie ikonograficznego kontekstu sztuki całości tej ściany skalnej okazała się zastosowana przez nas fotogrametria.

Il. 15.
Zbliżenie
na fragment panelu
z przedstawieniami
polowania na bizona
i jelenie, scenami
walk oraz tzw.
„współczesnym
graffiti”.
Fot. R. Słaboński



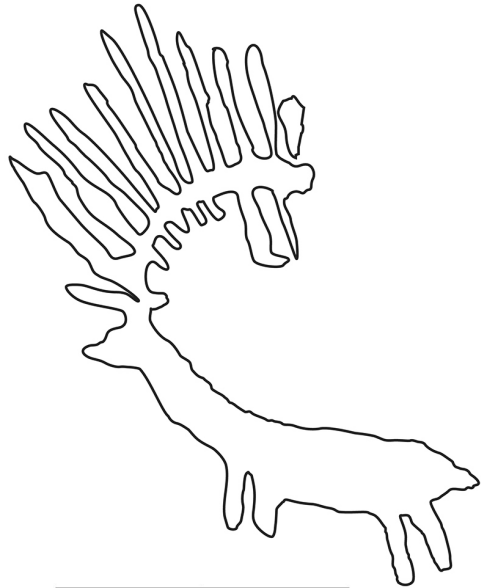
W następnych latach planowane jest dokończenie badań na stanowisku Strawman Panel Petroglyph Site oraz dokumentacja kolejnych stanowisk w tym kanionie, odkrytych przez nas w latach 2013–2014. Są wśród nich przynajmniej dwa nieznanne wcześniej stanowiska z prekolumbijską sztuką naskalną kultury Pueblo i z późniejszymi przedstawieniami oraz ze śladami architektury przy jednym ze stanowisk. Wydaje się, że przynajmniej jedno z tych stanowisk miało specjalny charakter, na co wskazuje kontekst specyficznych, wręcz spektakularnych form terenu, które w połączeniu ze sztuką naskalną mogły stanowić rodzaj naturalnych miejsc kultu, czy wręcz małych sanktuariów.



Il. 16. Fragment przedstawień jeleniowatych, owiec górskich oraz bizonów na stanowisku Strawman Panel Site. Fot. A. Kucia

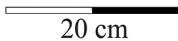
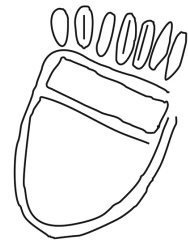
Wnioski

Sztuka naskalna centralnego regionu Mesa Verde, na pograniczu dzisiejszych stanów Kolorado i Utah – podobnie jak na większości obszaru Południowego Zachodu Ameryki Północnej – oprócz architektury jest jednym z najbardziej



20 cm

Il. 17a i 17b. Jeleń z rozbudowanym porożem ze stanowiska Strawman Panel Site jako przykład najliczniej reprezentowanej tam grupy zwierząt. Fot. R. Palonka, Rys. A. Kucia



20 cm



20 cm

Il. 18a i 18b. Stylizowane łapa niedźwiedzia jako symbol klanu, jedno z częstych motywów sztuki naskalnej na stanowisku Strawman Panel Site. Rys. A. Kucia

widocznych do dziś śladów osadnictwa i rozwoju kultury Pueblo. Fenomen tworzenia malowideł i petroglifów przez Indian Pueblo był jeszcze bardzo żywy na przełomie XIX i XX wieku, dlatego też wiele znaczeń i symboliki sztuki naskalnej zarówno kultury Pueblo, jak i innych kultur tego regionu z okresu prekolumbijskiego i okresów późniejszych może być interpretowana dzięki informacjom uzyskanym podczas badań etnograficznych wśród historycznych i współczesnych Indian Pueblo; nieoceniona pozostaje tutaj również rola tubylczej tradycji ustnej. Ten element interpretacji wymaga osobnych badań i jest tylko zasygnalizowany w niniejszym artykule.

Malowidła i petroglify tutaj opisane zostały odkryte i dokumentowane w trakcie badań (Projekt Archeologiczny Sand Canyon-Castle Rock) prowadzonych w latach 2011–2015 w zespole osad datowanych na XIII wiek n.e., położonych w trzech kanionach: Sand Canyon, East Rock Creek Canyon i Graveyard Canyon, oraz od 2013 roku w Sandstone Canyon. Jeśli chodzi o zespół osadniczy Castle Rock Pueblo są to różne motywy, pochodzące z różnych okresów; dominują w nich petroglify, przede wszystkim geometryczne (jak linie, zygzaki, trójkąty, spirale, meandry), wydrążenia miseczkowate, odciski ptasich stóp, ale także postacie antropomorficzne. Niektóre motywy geometryczne, jak spirala czy formy meandryczne, na podstawie danych etnograficznych można łączyć z symboliką wody lub też migracją i wędrówką, zarówno „duchową”, jak i czysto fizyczną. Inne motywy mogły być symbolami klanów lub rodów (jak w wypadku być może jednego z paneli z petroglifami w Castle Rock Pueblo, największym stanowisku w zespole osadniczym) albo symbolami łapy niedźwiedzia na stanowisku Strawman Panel Petroglyph Site, lub nawet łączyć się z obserwacjami astronomicznymi (być może jako rodzaj kalendarza), jak na przykład petroglify na stanowisku 5MT1803 oraz mural na stanowisku The Gallery. Chociaż większość paneli i przedstawień możemy wiązać z XIII wiekiem, czyli okresem istnienia stanowisk badanych w ramach projektu, to jednak ikonografię tę trudno jednoznacznie zaklasyfikować; w niektórych wypadkach malowidła i ryty naskalne chronologicznie zdecydowanie poprzedzają okres budowy i funkcjonowania opisanych osad.

Z kolei przedstawienia postaci ludzkich to przede wszystkim panel z trzema „wojownikami” na stanowisku Castle Rock Pueblo oraz trapezoidalne i trójkątne postacie antropomorficzne ze stanowisk The Gallery, Two Story House oraz Vision House. Interpretacja tych pierwszych jako walczących wojowników w świetle zebranych danych jest najbardziej prawdopodobna. Znacznie mniej możemy dziś powiedzieć o przedstawieniach antropomorficznych drugiego typu, choć i w tym wypadku badacze poczynili wiele ciekawych sugestii, często łącząc tego rodzaju wizerunki z lokalnymi formami szamanizmu (Rozwadowski 2009: 227; Schaafsma 1994). Co do chronologii, to na tym etapie badań

wnioskujemy, że „trójkątne” i „trapezowate” postacie ze stanowisk The Gallery oraz Vision House są dużo starsze niż wiek osad (XIII wiek n.e.). Jako takie nawiązują do przedstawień tzw. stylu antropomorficznego San Juan (Wyplataczy Koszyków) szacowanego na okres Wyplataczy Koszyków II i częściowo III, czyli lata około 500 roku p.n.e. do V wieku n.e. To datowanie opiera się głównie na stylistyce przedstawień, ale też uwzględnia rodzaj barwników w wypadku malowideł oraz analogie ze sztuką naskalną innych regionów, przede wszystkim południowo-zachodniej części Kolorado i południowo-wschodniej Utah.

Interesujący pozostaje powód lokalizacji stanowisk z XIII wieku n.e. akurat w miejscach z malowidłami i petroglifami z wcześniejszych okresów. Skoro przedstawienia te są widoczne dzisiaj, to tym bardziej musiały być czytelne 800 lat temu, w momencie zakładania osad przez dawnych Indian Pueblo w XIII wieku. Otwartym pytaniem jest więc jak na razie to, czy wybór miejsca podyktowany był obecnością pewnych motywów i symboliką miejsca podkreśloną przez malowidła i petroglify, czy też powody były bardziej pragmatyczne i miejsce mogło dobrze nadawać się do zamieszkania z innych powodów, na przykład czysto logistycznych. Przyczynami lokacji osad w regionie Mesa Verde w okresie niekorzystnych zmian środowiskowych oraz wzmożonego zagrożenia przez napastników w XIII wieku mogła być też dostępność wody, bliskość potencjalnych terenów nadających się na pola uprawne. W grę mogły wchodzić też względy obronne (zob. Kuckelman 2002; LeBlanc 1999; Lipe 1995; Lipe et al. 1999; Palonka 2011; Varien et al. 1996). Na to wszystko mogły nakładać się też aspekty religijne, jak chociażby chęć pozostania w bezpośredniej bliskości z przodkami, z którymi być może kojarzono malowidła i ryty na okolicznych skałach.

Innym regionem, gdzie w trakcie trzech sezonów badawczych, w okresie od 2013 do 2015 roku, prowadzona była część prac w ramach projektu, jest obszar Kanionu Sandstone, położonego kilkanaście kilometrów na północny zachód od głównego terenu zainteresowań projektu. Kanion Sandstone położony jest również w prawnie chronionym obszarze Canyons of the Ancients National Monument, w południowo-zachodniej części Kolorado. W kanionie tym przeprowadzono przede wszystkim dokumentację fotogrametryczną stanowisk Strawman Panel Petroglyph Site oraz Sandal Panel, w tym przede wszystkim ogromnej ściany skalnej o długości 126 metrów, pokrytej licznymi petroglifami (Strawman Panel). Na stanowisku tym przeprowadzono także badania geofizyczne oraz w 2014 roku rozpoczęto wykopaliska sondażowe w celu powiązania sztuki naskalnej z możliwymi śladami osadnictwa i bardziej precyzyjnego datowania petroglifów. Sztuka naskalna tego stanowiska zapewne skrywa bogatą i różnorodną symbolikę, od prostych motywów geometrycznych po wyryte odciski ludzkich dłoni, symbole rodowe (dominują tutaj przedstawienia łapy niedźwiedzia), postacie antropomorficzne, a także bardzo liczne przedstawienia

polowań, przede wszystkim na bizona i jeleniowate, oraz same przedstawienia zwierząt; liczne są także sceny batalistyczne. Chronologicznie można ją wstępnie podzielić na trzy okresy: sztukę prekolumbijską, związaną z kulturą Pueblo z okresu Wyplataczy Koszyków II i III, sztukę okresu historycznego, związanego najprawdopodobniej z plemionami Nawahów i Ute (XVII–XIX w.) oraz tzw. współczesne graffiti (lub wandalizm), czyli daty, inicjały, imiona i nazwiska datowane na przełom XIX i XX wieku i pierwszej połowy XX wieku, gdy Kanion Sandstone był jednym z głównych szlaków komunikacyjnych i spędu bydła kowbojów meksykańskich i amerykańskich przemieszczających się z południowo-zachodniej części Kolorado do Utah i północnych części Arizony i Nowego Meksyku.

W sezonie 2014 roku odkryto także i wstępnie rozpoznano przynajmniej dwa inne stanowiska ze sztuką naskalną (prekolumbijską i wczesnohistoryczną) z Kanionu Sandstone. Niektóre z tych stanowisk noszą wyraźnie znamiona lokalizacji w specjalnie wybranych miejscach, przede wszystkim ze względu na specyficzne formacje skalne i twory geologiczne tam występujące, m.in. naturalne kominy skalne, pod którymi umieszczano panele z petroglifami; nasuwa się wniosek, że z jakichś powodów były to ważne miejsca, niewykluczone, że związane z obrzędami religijnymi. Dalsze etapy badań powinny zaowocować bardziej pogłębioną analizą i dokumentacją tych stanowisk.

Osobnym zagadnieniem i realnym problemem jest właściwe zabezpieczenie dokumentowanych malowideł i petroglifów zarówno przed warunkami atmosferycznymi, jak i dość powszechnym na tym terenie wandalizmem. Na przykład na stanowisku 5MT129 w Sand Canyon dolny fragment panelu został oderwany, najprawdopodobniej wskutek działania deszczu i mrozu, ale nie można wykluczyć działania człowieka. Na stanowisku Castle Rock Pueblo na skałach w pobliżu petroglifów widać wyraźnie ślady po kulach z broni palnej; często na Południowym Zachodzie panele ze sztuką naskalną stanowią swego rodzaju strzelnice (np. Rozwadowski 2009: fot. 64). Sztuka naskalna niszczona jest także przez współczesne napisy, które są umieszczane w bezpośredniej bliskości lub na samych panelach; głównie są to wyryte inicjały oraz imiona i nazwiska osób, które odwiedzały starożytne stanowiska. Zabezpieczenie sztuki naskalnej z badanych przez projekt terenów, jak też dogłębna analiza dokumentowanych w poprzednich sezonach przedstawień pod kątem ich funkcji, symboliki i chronologii, to niektóre z głównych celów kolejnego etapu badań.

Podziękowania

Pragnę serdecznie podziękować instytucjom, dzięki którym możliwe były badania w latach 2011–2015 oraz wcześniejsze krótkoterminowe pobyty, w tym dokumentacja sztuki naskalnej. Badania udało się przeprowadzić dzięki wsparciu finansowemu i moralnemu kolejnych Dziekanów Wydziału Historycznego Uniwersytetu

Jagiellońskiego, dyrekcji Instytutu Archeologii UJ, a także partnerów amerykańskich, wśród których należy przede wszystkim wymienić Anasazi Heritage Center, oddział Bureau of Land Management (BLM) w Dolores, Kolorado oraz Crow Canyon Archaeological Center (CCAC), Cortez, Kolorado. Osobne podziękowania za patronat i wsparcie finansowe należą się Konsulatowi Generalnemu Stanów Zjednoczonych w Krakowie. W 2011 roku działania projektu wsparły także dwie firmy: Krajowa Spółka Cukrowa S.A. oraz międzynarodowa firma Air Liquide z siedzibą w Krakowie. Od 2014 roku badania finansowane są głównie ze środków Narodowego Centrum Nauki (UMO–2013/11/D/HS3/01879).

Bibliografia

- Bernardini, W. 2005. *Hopi oral tradition and the archaeology of identity*. Tucson: University of Arizona Press.
- Cameron, C.M. 2006. Leaving Mesa Verde. W: D.G. Noble (red.), *The Mesa Verde world: Explorations in ancestral Pueblo archaeology*, 139–147. Santa Fe: School of American Research Press.
- CCAC Database. 2004. *The Sand Canyon Archaeological Project: Site Testing Database*. Dostępny w Internecie: <<http://www.crowcanyon.org/ResearchReports/SiteTesting/start.asp>> [data dostępu: 10.08.2014].
- Charles, M. 2006. The earliest Mesa Verdeans: Hunters, foragers, and first farmers. W: D.G. Noble (red.), *The Mesa Verde world: Explorations in ancestral Pueblo archaeology*, 9–17. Santa Fe: School of American Research Press.
- Cole, S.J. 2009. *Legacy on stone: Rock art of the Colorado Plateau and Four Corners Region*. Boulder: Johnsons Books.
- Cordell, L. 1997. *Archaeology of the Southwest*. San Diego, Toronto: Academic Press.
- Crown, P.L., Judge J.W. (red.) 1991. *Chaco & Hohokam: Prehistoric regional systems in the American Southwest*. Santa Fe: School of American Research Press.
- Dean, J.S., Van West C. 2002. Environment-behavior relationships in Southwestern Colorado. W: M.D. Varien, R.H. Wilshusen (red.), *Seeking the center place: Archaeology and ancient communities in the Mesa Verde Region*, 81–99. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Ferguson, T.J., Colwell-Chanthaphonh C. 2006. *History is in the land: Multivocal tribal traditions in Arizona's San Pedro Valley*. Tucson: The University of Arizona Press.
- Fields, V.M., Zamudio-Taylor V. (red.) 2001. *The road to Aztlan: Art from a mythic homeland*. Los Angeles: Los Angeles County Museum of Art.
- Gleichman, C.L., Gleichman P.J. 1989. *An archaeological inventory of Lower Sand Canyon, Montezuma County, Colorado*. Submitted to Bureau of Land Management, San Juan Resource Area Office, Durango, Colorado.
- Gleichman, C.L., Gleichman P.J. 1992. The Lower Sand Canyon Survey. W: W.D. Lipe (red.), *The Sand Canyon Archaeological Project: A Progress Report*, 25–31. Cortez, Colorado: Crow Canyon Archaeological Center.

- Glowacki, D.M. 2006. *The social landscape of depopulation: The Northern San Juan, A.D. 1150–1300*. Niepublikowana praca doktorska, Arizona State University.
- Jackson, W.H., Holmes W.H. 1981. *Hayden survey, 1874–1876: Mesa Verde and the Four Corners*. Ouray: Bear Creek Publishing.
- Kenzle, S.C. 1997. Enclosing walls in the Northern San Juan: Sociophysical boundaries and defensive fortifications in the American Southwest. *Journal of Field Archaeology* 24(2): 195–210.
- Kohler, T.A. 2000. The final 400 years of Prehispanic agricultural society in the Mesa Verde region. *Kiva* 66(1): 195–202.
- Kohler, T.A., Gumerman G.J., Reynolds R.G. 2005. Indianie Pueblo z komputera. *Świat Nauki* 8(168): 66–73.
- Kohler, T.A., Varien M.D., Wright A.M., Kuckelman K.A. 2008. Mesa Verde migrations: New archaeological research and computer simulation suggest why ancestral Puebloans deserted the Northern Southwest United States. *American Scientist* 96: 146–153.
- Kuckelman, K.A. 2002. Thirteenth-century warfare in the Central Mesa Verde region. W: M.D. Varien, R.H. Wilshusen (red.), *Seeking the center place. Archaeology and ancient communities in the Mesa Verde region*, 233–253. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Kuckelman, K.A. (red.) 2000. *The archaeology of Castle Rock Pueblo: A Thirteenth-Century village in Southwestern Colorado*. Dostępny w Internecie: <http://www.crowcanyon.org/ResearchReports/CastleRock/Text/crpw_contentsvolume.asp> [data dostępu: 05.09.2014].
- LeBlanc, S.A. 1999. *Prehistoric warfare in the American Southwest*. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Lekson, S.H. 2002. War in the Southwest, war in the world. *American Antiquity* 4(67): 607–624.
- Lightfoot, R.R., Kuckelman K.A. 2001. A case of warfare in the Mesa Verde Region. W: G.E. Rice, S.A. LeBlanc (red.), *Deadly landscapes: Case studies in prehistoric Southwestern warfare*, 51–64. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Lipe, W.D. 1995. The depopulation of the Northern San Juan: Conditions in the turbulent 1200s. *Journal of Anthropological Archaeology* 14: 143–169.
- Lipe, W.D. 2002. Social power in the central Mesa Verde Region, A.D. 1150–1290. W: M.D. Varien, R.H. Wilshusen (red.), *Seeking the center place: Archaeology and ancient communities in the Mesa Verde region*, 203–232. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Lipe, W.D., Varien M.D., Wilshusen R.H. (red.) 1999. *Colorado prehistory: A context for the Southern Colorado River Basin*. Denver: Colorado Council of Professional Archaeologists.
- Lipe, W.D., Ortman S.G. 2000. Spatial patterning in Northern San Juan Villages, A.D. 1050–1300. *Kiva* 66(1): 91–122.
- Lipe, W.D., Varien M.D. 2003. *Sand Canyon Archaeological District (preferred)/5MT16853*. National Register of Historic Places Registration Form. National Park Service.

- Matson, R.G. 1991. *The origins of Southwestern agriculture*. Tucson: The University of Arizona Press.
- Mcguire, R.H., Charles A.E., Nelson B.A., Spielmann K. 1994. Drawing the Southwest to scale. Perspectives on macroregional relations. W: G.J. Gumerman (red.), *Themes in Southwest prehistory*, 239–265. Santa Fe: School of American Research Press.
- Palonka, R. 2011. *Defensive architecture and the depopulation of the Mesa Verde Region, Utah-Colorado, USA in the XIII Century A.D.* (Monographs, *Prace Archeologiczne* No. 64). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Palonka, R. 2012. *Report of the research of Sand Canyon-Castle Rock Community Archaeological Project. Season 2012*. Niepublikowany raport dla Bureau of Land Management, Colorado.
- Palonka, R. 2013a. *Report of the research of Sand Canyon-Castle Rock Community Archaeological Project. Season 2013*. Niepublikowany raport dla Bureau of Land Management, Colorado.
- Palonka, R. 2013b. Pueblo culture settlement structure in the central Mesa Verde Region, Utah-Colorado in the Thirteenth Century AD. W: S. Kadrow, P. Włodarczak (red.), *Environment and subsistence – forty years after Janusz Kruk’s “Settlement studies...”* (= *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa/Studia nad Pradziejami Europy Środkowej* 11), 193–224. Rzeszów, Bonn: Mitel & Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Palonka, R., Słupianek A., Nawrot J. 2015. Pueblo Community in the lower Sand Canyon Locality, Colorado: Preliminary Report of the Sand Canyon-Castle Rock Community Archaeological Project, 2011-2014. *Contributions in New World Archaeology* 9: 69-92.
- Patterson, A. 1992. *A field guide to rock art symbols of the Greater Southwest*. Boulder: Johnson Books.
- Plog, S. 1997. *Ancient peoples of the American Southwest*. London: Thames & Hudson.
- Rozwadowski, A. 2009. *Obrazy z przeszłości. Hermeneutyka sztuki naskalnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Schaafsma, P. 1980. *Indian rock art of the Southwest*. School of American Research. Albuquerque, Santa Fe: University of New Mexico Press.
- Schaafsma, P. 1994. *The rock art of Utah*. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Schaafsma, P. 2000. *Warrior, shield, and star: Imagery and ideology of Pueblo warfare*. Santa Fe: Western Edge Press.
- Slifer, D. 2000. *Guide to rock art of the Utah region: Sites with public access*. Santa Fe: Ancient City Press.
- Underhill, R 1991[1946]. *Life in the Pueblos*. Santa Fe: Ancient City Press.
- Van West, C.R., Dean J.S. 2000. Environmental characteristics of the A.D. 900–1300 period in the central Mesa Verde region. *Kiva* 66(1): 19–44.
- Varién, M.D. 1999. *Sedentism and mobility in a social landscape. Mesa Verde & beyond*. Tucson: The University of Arizona Press.
- Varién, M.D. 2000. Introduction. *Kiva* 66(1): 5–18.
- Varién, M.D. 2006. Turbulent times in the Mesa Verde world. W: D.G. Noble (red.), *The Mesa Verde world. Explorations in ancestral Pueblo archaeology*, 39–47. Santa Fe: School of American Research School Press.

- Varien, M.D., Lipe W.D., Adler M.A., Thompson I.M., Bradley B.A. 1996. Southwestern Colorado and Southeastern Utah settlement patterns: AD 1100 to 1300. W: M.A. Adler (red.), *The prehistoric Pueblo world, A.D. 1150–1350*, 86–113. Tucson: The University of Arizona Press.
- Varien, M.D., Ortman S.G., Kohler T.A., Glowacki D.M., Johnson D.C. 2007. Historical ecology in the Mesa Verde region: Results from the village ecodynamics project. *American Antiquity* 72(2): 273–299.
- Wilshusen, R.H. 2002. Estimating population in the Central Mesa Verde region. W: M.D. Varien, R.H. Wilshusen (red.), *Seeking the center place: Archaeology and ancient communities in Mesa Verde region* 101–120. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Young, J.M. 2004. Ethnographic analogies in Southwestern rock art. W: R.T. Matheny (red.), *New dimensions in rock art studies* (Occasional Paper Series No. 9. Museum of Peoples and Cultures), 79–102. Provo: Brigham Young University.

The ancient world of the Pueblo Indians: Rock art in the canyons of the Mesa Verde region in Colorado, USA

The Sand Canyon-Castle Rock Community Archaeological Project focuses on the analysis and reconstruction of the settlement structure and socio-cultural changes that took place in the Pueblo culture during the thirteenth century AD in the central Mesa Verde region of southwestern Colorado and the North American Southwest. This was a time of environmental and climatic perturbations as well as increasing conflicts that took place shortly before the migration and final depopulation of the entire region at the end of the century. This paper presents some results of the research conducted between 2011 and 2015, which includes documentation of rock art imagery from the area. Rock art in the Castle Rock Community is represented both by prehistoric Native American petroglyphs and paintings as well as by ‘modern graffiti’ (initials, names and dates). Ancient petroglyphs and paintings include mostly geometric designs (such as lines, bird tracks, zigzags), concentric circles and spirals, but there are also fighting and hunting scenes, anthropomorphic figures (possibly shamans), hand prints and clans symbols. Most of the rock art is situated within the dwelling site’s boundaries and dates to thirteenth century AD, but not all paintings and engravings belong to this period.